

¹³ Бе́ляев Валерій Іванович. 14.X.1931 – 28.III.1999 [Електронний ресурс].
Режим доступу : <http://www.nas.gov.ua/Person/B/Documents/BelyaevVI.pdf> – Загол.
з екрану.

¹⁴ Архів Президії НАН України. – Арк. 118.

УДК 001.102:001.82+025.4.03

Олег Сербін,

ст. наук. співробітник НБУВ, канд. іст. наук

**ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ КЛАСИФІКАЦІЙНОЇ ДУМКИ
ЯК СВДЧЕННЯ ЕВОЛЮЦІЇ
СИСТЕМАТИЗАЦІЙНИХ ПІДХОДІВ
ДО УПРАВЛІННЯ ІНФОРМАЦІЄЮ
(аналітичний огляд)**

У публікації представлено аналітичний огляд історії розвитку класифікаційних систем. Проаналізовано аспекти динаміки класифікаційних систем наук та систематизаційних підходів до організації знань. Подано нові історичні факти щодо еволюції прийомів організації інформації, як таких, що є значущим складником у процесі управління інформаційними даними.

Ключові слова: управління, систематизація, класифікація, науки, еволюція.

Коли йдеться про управління, в першу чергу мається на увазі процес компетентної організації роботи певної системи. Звісно, що таке розуміння має право на існування, але з позиції тільки організації у системі як такої. На нашу думку, для глибшого розуміння означеного процесу – процесу управління – варто розглядати управління як наслідок роботи елементів, що організовуються, у системі, тобто утворення системи, змістова основа якої диктує і подальші процеси управління. Більше того, коли йдеться про систему управління інформацією, слід ретельно розглянути всі аспекти утворення такої системи і вивчити системну навантаженість такої організації інформації як запоруки компетентного управління останньою. Тому тема визначення значення систематизації у процесі управління інформацією є актуальною – з огляду на означення головних та другорядних аспектів щодо даного питання. Об'єктом даної публікації є розвиток та управління інформацією засобами систематизації. Предметом – історія розвитку систематизації задля управління інформацією. Метою даної публікації є дослідження історії розвитку процесів систематизації як аспектного складника управління інформаційними даними.

Значення системності в управлінні інформаційними потоками можна зрозуміти тільки проаналізувавши систематизаційні підходи до організації

знань. Еволюція таких підходів характерна своєю глибинністю та різноаспектністю щодо організації, історіографії та методології. Достовірно відомо, що ще в стародавні часи мислителі та філософи серйозно задавалися питанням правильної організації знань відповідно до різних принципів.

Так, класифікація наук Демокрита ¹ представлена елементними одиницями, які відображали його атомістичну теорію. Вона має оригінальну структуру побудови, враховуючи принцип тетралогії організації знань у даній системі. Слід відзначити також і бачення Демокритом значення ролі букв, утворених ними слів і речень, що вказує фактично на перші спроби індексційного мислення в цілях систематизації лінгвістичного ряду – представлення перших наочних рубрик і дескрипторів. У загальному ж розумінні та баченні слід наголосити на значущості ідей [8, с. 189–384] та вчень Демокрита як фундатора матеріалістичної школи вивчення та розвитку класифікаційної думки як у загальнонауковому сенсі, так і в сенсі систематизації знань, а отже і систематизації матеріальних основ, тобто фундаментальних елементів закріплення даних у подальшій їх каталогізації.

Платон ² застосовував не відомий на той час класифікаційний прийом: він визначає основні групи населення за принципом поділу праці в чистому вигляді, а вже потім, у кожному окремому підвідділі, представлення елементів відбувається відповідно до кінцевого результату зазначених у системі процесів. І тому тут можна говорити не про що інше, як про таку класифікацію, яка певним чином нагадує фасетну, тобто можна констатувати використання ним фасетних поділів і поділів обоюдопільного співвідношення. З іншого боку, схема знань філософа виконана достатньо наочно і компонентно, отже, зрозуміло, чому загальна класифікація наук Платона стала фундаментом і точкою відліку більш пізніх класифікацій.

Теорія предикатів Аристотеля ³ дає нам можливість говорити про первинність в особі філософа щодо процесів мислення, їх організації. Тому сьогодні ми можемо відзначити відповідність схемі інформаційного

¹ Демокрит (ст. гр. Δημόκριτος; наближені роки життя 460 – 370 до н. е.) – філософ-матеріаліст. Від народження жив в місті Абдери, що у Фракії. Відомо, що отримавши у спадок значні кошти, він багато подорожував світом – відвідав Вавилон, Персію, Індію, Єгипет [2, с. 136].

² Платон (428/427 – 348/347 до н. е.) – старогрецький філософ-класик, автор та основоположник ідеалізму [1, с. 3–7].

³ Аристотель (грец. Αριστοτέλης; 384 – 322 до н. е.) – давньогрецький вчений-енциклопедист, філософ і логік, засновник класичної (формальної) логіки [18, с. 4–9].

пошуку даних, теорії наявності предикативного середнього між питанням і відповіддю, коли перше – це інформаційний запит, а останнє – результат інформаційного пошуку, а предикатом у даному разі є пошукове розпорядження – текст, який включає пошуковий образ запиту і вказівки про логічні операції, що підлягають виконанню в процесі інформаційного пошуку. Також слід відзначити, що серед усіх структурних особливостей побудови класифікації Аристотеля найцікавішою є ідея визначення вартості. Сама ідея визначення природності або неприродності вартості дуже цікава, враховуючи її онтологічність щодо сьогоденних процесів інформаційного пошуку. Тобто ми спостерігаємо демонстрацію елементарного процесу «запит – видача». Даючи характеристику вартості щодо природності або неприродності, ми, таким чином, здійснюємо певний інформаційний запит і, враховуючи коефіцієнт точності видачі, можемо говорити про релевантність інформації запиту.

Класифікаційна система стоїків ⁴, увібравши в себе еволюційні звершення від початку Ранньої (Стародавньої) до закінчення Пізньої Стої, була актуальною і адекватно-читабельною у рамках стоїчного вчення. Сьогодні можна говорити та відмічати значущість її у тому, що окреслення логіки як окремої науки про людський розум дало не тільки поштовх у розвитку інших дотичних та похідних наук, але й зумовило формування нових (радше новітніх) форм визначення та супідрядності – відповідно до того ж логічного порядку систематизаційної організації знань. Прочитання античного «лектон» ⁵ з урахуванням сьогоденного в питаннях організації, пошуку і, головне, роботи з інформаційними даними (документами) дає змогу вимальовувати та таким чином відслідковувати еволюційну тенденційність розвитку процесів систематизації у цілому.

«Таблиці визначних діячів у різних галузях знань та того, що вони написали, у ста двадцяти книгах» (далі «Таблиці...») Каллімаха – це дійсно систематизаційне відображення усього загалу операцій щодо забезпечення каталогізації в Александрійській бібліотеці. Вони були створені згідно з вимогою часу та суб'єктивних технологічних вимог конкретного фонду. Формування цих таблиць здійснювалось відповідно

⁴ Стоїки – представники філософського вчення стоїцизму, що виникло в кінці 4 ст. до н. е. на базі культури еллінізму. У межах стоїцизму встановлюється розрізнення трьох основних галузей філософського знання: фізика, етика, логіка [17, с. 609].

⁵ Предмет того, що ми маємо на увазі, коли розуміємо значення того чи іншого термінологічно окресленого предмета [13, с. 174].

до змісту тієї літератури, яка надходила до книгозбірні Мусейону [15, с. 192]. Таким чином забезпечувалось впорядкування документів для зберігання та подальшого цільового та компетентного їх використання в процесі науково-дослідницької роботи вчених. Структура «Таблиць...» Каллімаха є еволюційним надбанням і фактично пролонгацією підходів щодо формування класифікації знань Аристотеля. Адже бібліотека Аристотеля та його твори становили значну частину бібліотеки Мусейону. Його «Дидакалії» були фактично першим бібліографічним твором, сформованим на базі архівних даних, та представляли собою систематизаційну працю [11, с. 15–16], яка лягла в основу одного з підрозділів «Таблиць...» Каллімаха. З іншого боку, принагідно варто зазначити про абсолютну предметність «Таблиць...» Каллімаха в аспекті розуміння змісту структури класифікаційної схеми, за якою і побудовані таблиці. Цей факт дає можливість констатувати, що фактично «Таблиць...» Каллімаха були першою бібліотечно-бібліографічною класифікацією, побудованою у відповідності та для роботи з конкретним фондом. Більше того, аналогічний систематизаційний механізм структурно був організований і щодо підходів до організації знань, що характеризує його не як суто штучну класифікацію, а класифікацію, в основу якої закладена здатність динамічно розвиватися.

Як осередок бібліотечної систематизації можна також представити Ізборник Святослава 1073 року (далі Ізборник), який являє собою логічно складену класифікаційну організацію інформації. Принцип десятковості говорить про наявність певного класифікаційного стрижня, відображеного у вигляді основного ряду. Тобто зміст Ізборника відображає склад каталогізаційної організації бібліотеки Ярослава Мудрого (далі Бібліотека), «інформаційного ядра бібліотеки» [10, с. 6]. Про структурну змістовність даного видання можна говорити як про класифікаційне ядро Бібліотеки – серединну глибинність, зосереджену суть організації каталогу відповідно до певних класифікаційних принципів. Що ж до історії створення і розвитку Бібліотеки та Ізборника, цікавими є результати продовження очевидного ряду аналогій щодо династії Птолемеїв та родини Ярослава Мудрого. Вони характеризують структурну змістовність Ізборника як результат розуміння та бачення мислителями Київської Русі систематизаційних підходів, притаманних зарубіжним (зокрема старогрецьким) упорядникам подібних збірників. А з огляду на те, що серед матеріалів Ізборника є і твори Аристотеля [6, л. 71а], можна припустити певний вплив його філософських категорій на розвиток організації знань на теренах Київської Русі – з огляду на те, що свого часу основні ідеї і систематизаційні підходи Аристотеля

лягли в основу «Таблиць...» Каллімаха, які, своєю чергою, відображали основний фонд Александрійської бібліотеки. Необхідно відмітити, що незважаючи на панування християнської ідеології у Київській Русі, а звідси, так би мовити, теологізацію в аспекті організації освіти й науки, цікавим та дивним є те, що структурно Ізборник побудований відповідно до десятковості дробів – усі класи кратні десяти, а в цих класах по десять рубрик. Це фактично десятковий, або ж децимальний принцип класифікації інформації, який був теоретично означений тільки багато століть потому. Тобто, в плані розгляду та визначення каталогізаційної основи Бібліотеки та Ізборника як систематизаційного механізму останнього, Ізборник Святослава 1073 р. можна назвати класифікаційним ядром каталогізаційної організації Бібліотеки Ярослава Мудрого.

Одним із важливих етапів розвитку класифікації та систематизації знань, на нашу думку, є схоластична класифікація⁶ з її ідеологічною композицією. Сутність елементного представлення межує з елементами змісту, що утворюють єдине ціле. Оригінальність такої класифікації вирізняється у здатності подання кількісного більшого у вигляді кількісного меншого – і все це засобами сутнісних характеристик кожного елемента, що складає дане кількісне. З іншого боку, структурна особливість схоластичної класифікації зумовлена також поданням переліку кількості, інструментарієм, радше змістовним інструментарієм сутнісного. Це певна структура оберненої ієрархії в ієрархічному антонімізмі, що продиктовано еманацияльністю богословського вчення. І така структурна організація є оригінальною, навіть з огляду на сьогоднішній день. Парадоксальність, що зумовлена необхідністю, стала, по суті, ентелехіальною в аспекті бачення результату структурної побудови класифікаційної системи Середньовіччя, що системно представила, таким чином, гносеологічну проблему співвідношення віри та розуму [14, с. 17], коли динамічність знання вміщувалась у рамки еманацияї теологічного вчення. Всі розділи схоластичної класифікації є складниками двох наукових модусів Квадріуму та Тривіуму, що, своєю чергою, виражають зміст Семи вільних наук. Аналіз системності схеми та розуміння присутності вище описаної еманацияї класифікаційної суті вказує на першочерговість ідеології, а вже потім слідує логічні закони формування ієрархічності системи. Дещо подібне

⁶ Найпершими вагомими, щодо повного загалу історичного генезису класифікаційної думки, різноетапними формулюваннями поєднання догматичних передумов з раціоналістичною методикою вираження змісту і роз'яснення змісту, були схоластичні класифікаційні форми, що слугували інструментом теологічного вчення (прим. авт.).

ми можемо зустріти і у класифікаційних системах радянського періоду, коли в основу закладалась не класифікація наук, а набуті систематизаційні звершення [12], адаптувались і здійснювались ротація основних розділів згідно з вимогами ідеологічної суті. Загалом же, характеризуючи схоластичну класифікацію наук, слід відмітити її накопичувальну здатність та в той же час стабільність основного ряду системи, що формувались протягом кількох століть періоду Середньовіччя.

Класифікаційна система Еріугени⁷ являє собою оригінальну структуру як в елементному вираженні, так і в компетентному представленні логічності операцій мислення. Бачення Еріугеною процесу світотворення з позиції чотириккомпонентності основного ряду класифікації дозволяє говорити про діалектичність аналізу мислителя та загальну відповідність видів природи до поділу діалектики. Спроба поєднання теїзму з монізмом дала неочікуваний результат цілісності його системи з позиції християнської ідеології та філософських бачень щодо даної ідеології. Він бачить релігію та філософію у тісній співпраці, як інструментарій, що дозволяє втілювати спроби дослідження Божественного початку шляхом осягнення основних рис буття. З іншого боку, використання у своїй класифікації фактично предикатних елементів у співвідношенні творить / твориться [16, с. 192] дало змогу мислителю здійснити формування змістового окреслення узагальнювальних рубрик, що є фактично пропедевтичним щодо сучасного пошукового образу документа та процесу запит – видача. Отже, класифікація Йоана Скотта Еріугени своєю появою внесла певну тенденційність та систему орієнтирів щодо подальшої роботи інших мислителів, спрямованої на розвиток та вдосконалення систематизаційних форм та механізмів як життєдайних елементів у загальному становленні класифікаційної думки.

Також можна зробити висновок і виділити чотири основні складники формування розділу Філософії, що виступають інструментарієм процесів пізнання, та говорити про квадрозначність основного ряду класифікації наук Гуго Сен-Вікторського⁸. В результаті аналізу усієї структури

⁷ Йоан Скотт Еріугена (бл. 810 – 877) – один з найвизначніших мислителів Середньовіччя, був одним з перших, хто, відштовхнувшись від античної тріади та врахувавши неоплатонівські положення того часу, розширив межі уяви про світотворення за допомогою систематизації знань, включивши в основний ряд своєї класифікаційної системи четвертий розділ – своєрідний етап відтворення циклу життя [3, с. 51–54].

⁸ Гуго Сен-Вікторський (бл. 1096–1141) – середньовічний мислитель, голова Сен-Вікторської школи (з 1138 року) [19, с. 502].

класифікації мислителя встановлено, що елементи Тривіуму та Квадріуму в Семи вільних мистецтвах схоластів та в Семи мистецтвах механіки Гуго Сен-Вікторського – це певним чином складники зовнішнього та внутрішнього характеру природи людини (речей) [5, с. 52–93], що є основною рисою, відповідно до якої вибудована структура розділу «Механіка» в класифікаційній системі мислителя. Запропоноване мислителем впорядкування наук дає змогу компетентно (з огляду на значущість і першочерговість розділів класифікації) визначитись із пріоритетністю предмета читання та власне механізму здійснення цього процесу, спираючись на структуру класифікації. Тобто, ставлячи перед собою мету щось читати, ми тим самим окреслюємо передумову відповіді, але тільки за допомогою впорядкованого за пріоритетністю списку предметних рубрик, і отримуємо релевантну відповідь у вигляді рубрик самої ж класифікації, компетентність якої є енетелехальною до змістовності отриманого в кінцевому результаті, що саме я читаю.

Можна стверджувати, що класифікація наук Фоми Аквіната⁹ за своєю структурою була новаторською саме в плані вираження ідеологічного наповнення. Адже дійсно, поставивши перед собою непросте завдання систематизаційно подати науки в аспекті віросповідання, на благо вивчення та доведення постулатів християнства, Фома Аквінський тим самим сформував таку модель класифікаційної системи, коли умовно поділ спрямовано на два окремих крила, але фактично продемонстровано привілей одного (структурно ідентичного) поділу щодо іншого. Тому й класифікаційна схема Аквіната є результатом аналізу вище означеної структурної суті вчення мислителя. У його класифікації цілком об'єктивно висвітлені основні принципи формування певних елементів у певні групи і тим самим вказано на складність такого процесу систематизації. Справді, історія формування систематизаційного подання наук Аквіната нерозривно пов'язана із сентенціями й окремим творами старогрецького мислителя Аристотеля, зокрема щодо розділів «Політика» та «Чесноти» [4, с. 496]. Більше того, можемо говорити про певний акцент аристотелізму в монотеїчному вченні Фоми Аквінського. Повертаючись безпосередньо до структури класифікації, слід ще раз наголосити на певному дуалізмі в рамках зазначеного вище монотеїзму. Адже Аквінат не відкидає значення наук в аспекті дослідження або ж пізнання богословських невизначень.

⁹ Фома Аквінський (лат. Thomas Aquinas – Фома Аквінат, або Томас Аквінат) – «апостол розума», видатний середньовічний письменник-схоласт, автор низки робіт з богослов'я та наукознавства [9, с. 221].

Тому наявність наукового складника поруч з суто теологічним («Природна теологія») зумовлює констатацію двоелементного ядра класифікації, що й символізує певну, так би мовити, дуалістичність. Найголовнішим же висновком, що концентрує в собі всі попередні, є, безперечно, розуміння значення класифікації Фоми Аквіната у розвитку систематизації наук та інформації. І структура класифікації, і ідеологічне її наповнення внесли координуючу роль у розвиток подальших варіантів систематизаційних проявів наукової думки. Більше того, не тільки за життя Фоми Аквінського, але й після його смерті твори, що залишилися по ньому, містили в собі той конструктив, який він у них вклав, систематизуючи науки. Зрештою, жодним чином не ідеологізуючи богословські сентенції мислителя, варто все ж таки наголосити, що, відштовхуючись від завдань класичної науки, ми можемо констатувати забезпечення динамічності еволюції класифікаційної думки в рамках класифікаційної системи середньовічного схоласта Фоми Аквінського.

За вченням Ніколая Кузанського¹⁰, принцип ієрархії дотримано у вигляді передання змістовної належності та залежності одних елементів від інших. Зрештою, в результаті аналізу творів філософа і сам принцип ієрархії «по-Кузанському» відкривається для нас як підпорядкування змістовності у змісті, а не як підпорядкування відповідно до кількісного чи формного. Така змістовність змістовності вказує на фактичність реальності «інформації інформації», символізуючи в першу чергу ідею інформації про інформацію. У такий спосіб закладається те сутнісне зерно, яке, проростаючи, відкриває інші обрії сприйняття і розуміння значення інформації, а, отже, і її змісту. З іншого боку, принцип згортання / розгортання формує ті підвалини, спираючись на які, абсолютно адекватно реаліям, можна здійснювати процеси уніфікації інформації шляхом представлення змісту, без загрози зменшення інформативності документа або групи документів. А можливо це тому, що, як тепер це зрозуміло, Ніколай Кузанський у своїх дослідницьких підходах окреслив теоретичну платформу для обґрунтування і затвердження гіпотез стосовно можливості згортання / розгортання інформації. Не применшуючи досягнення

¹⁰ Ніколай Кузанський (Кузанець) (нім. Nikolaus von Kues, лат. Nicolaus Cusanus, 1401 – 11 серпня 1461) – німецький кардинал, філософ, юрист, математик, один з найвидатніших європейських мислителів XV століття, основоположник італійської натурфілософії. Його філософська думка сприяла переходу від філософії Середньовіччя до філософії Відродження: останній схоласт та перший гуманіст, раціоналіст та містик, богослов та теоретик математичного природознавства [17, с. 311].

мислителя, слід нагадати, що містико-діалектичний раціоналізм філософа символізує перспективу для різних епістемологічних моделей пізнавального процесу. Його ідеї і дослідження в астрономії були рушійними для Джордано Бруно, Коперніка та Галілео Галілея [20, с. 13–23]. Він перший склав географічну карту Європи, винайшов розсіювальну лінзу для окулярів, запропонував реформу юліанського календаря, яку було проведено тільки сто п'ятдесят років потому, та сформулював ряд проектів значних взаємопов'язаних церковних та політичних реформ [7, с. 116]. Своїми думками, своїми діями Ніколай Кузанський вивів із мороку ті питання, що стосувались радикальності й безапеляційності в баченні церкви та теологічних учень його попередників. Фактично не порушуючи канонів, він показав глибинність суті через розуміння змісту. Ніколай Кузанський подав поняття згортання / розгортання як процес виявлення рис істинності, тим самим сформулювавши абсолютно новий підхід до розуміння еволюції, що дає підстави говорити про еволюційність самого знання, еволюцію наук. І принцип ієрархії, і принцип згортання / розгортання, і, згідно з цими принципами, представлення його класифікаційного бачення організації наук стали, з одного боку, певною пролонгацією наукових звершень попередників, а з іншого – відкрили абсолютно нове розуміння принципів організації знань, еволюціонізуючи підходи послідовників в організації систематизаційних досягнень.

Отже, проаналізувавши оглядово основні систематизаційні механізми класифікації знань, можемо зробити висновок про багатоакцентність таких організацій наукової думки. Протягом усієї історії розвитку підходів, методик та прийомів класифікування інформаційних даних для систематизаційного представлення останніх відбувалися еволюційні процеси щодо їх структури та системного вигляду. Адже представлені вище принципи уособлюють різні класифікаційні підходи, і всі ці прийоми слугують насамперед тому, щоб, впорядкувавши знання відповідно до вимог певної системи, здійснювати компетентне управління інформацією.

Весь означений у публікації період від Демокрита до Кузанського відображає історію динамічного розвитку знання та методів організації цього знання засобами систематизаційних прийомів та способів класифікації. Даний аналіз засвідчує розвиток не тільки змістовного наповнення таких класифікацій, але й складу, себто архітектури систем. Це свідчить про постійний пошук мислителями можливостей представити знання в такому вигляді, щоб надалі можна було здійснювати не тільки впорядкування, але й пошук інформації – процеси управління інформаційними даними. Адже саме через потребу в управлінні можливе

здійснення систематизації інформації і навпаки – в результаті систематизації інформації формується певна система знань, яка й використовується для подальшого управління інформаційними даними, інформаційними ресурсами.

Список використаної літератури

1. Асмус, В. Платон. – М. : Мысль, 1969. – 249 с.
2. Асмус, В. Ф. Античная философия. – М. : Высшая школа, 1976. – 541 с.
3. Бриллиантов, А. И. Влияние восточного богословия на западное в произведениях Иоанна Скота Эригены. – М. : Мартис, 1998. – 446 с.
4. Бронзов, А. Аристотель и Фома Аквинат в отношении к их учению о нравственности. – СПб : С-Петербургская духовная академия, 1884. – 591 с.
5. Гуго Сен-Викторский. Семь книг назидательного обучения, или Дидаскаликон / Пер. с лат. Ю. П. Малинина // Антология педагогической мысли христианского Средневековья. Т. 2. – М., 1994. – С. 52–93.
6. Изборник Святослава 1073 года. – Факс. изд. – М. : Книга, 1983. – 266 л.
7. История культуры стран Западной Европы в эпоху Возрождения / под. ред. Л. М. Брагиной. – М. : Высшая школа, 1999. – 479 с.
8. Лурье, С. Я. Демокрит. Тексты. Перевод. Исследования. – Л. : Наука, 1979. – 664 с.
9. Маритен, Жак. Знание и мудрость: Знание и мудрость. Религия и культура. О христианской философии. Фома Аквинский, апостол современности / Л. Л. Потков (сост.), Л. М. Степачев (пер. с фр.). – М. : Научный мир, 1999. – 244 с.
10. Онищенко, О. Каталоги – інформаційне ядро бібліотек: роль і значення в період комп'ютеризації / О. Онищенко // Бібл. вісн. – 1997. – № 6. – С. 6–7.
11. Семеновкер, Б. А. Библиографические памятники Византии. – М. : Археографический центр, 1995. – 224 с.
12. Сербін, О. Система десяткової класифікації українською мовою: історія та структурний аналіз / Олег Сербін // Вісн. Кн. палати. – 2007. – № 10. – С. 19–22.
13. Степанова, А. С. Философия Древней Стои / А. С. Степанова. – СПб : Алетея, 1995. – 272 с.
14. III Российский философский конгресс «Рационализм и культура на пороге третьего тысячелетия»: в 3 т. / Ростовский гос. ун-т ; Ин-т философии РАН ; АН РФ / В. С. Степин. – Т. 2 : История древней и средневековой философии. История философии Нового и новейшего времени. Русская философия. Философия Востока. Философия культуры. Этика. Эстетика. Коллоквиумы. Круглые столы. – Ростов н/Д. : СКНЦ ВШ, 2002. – 431 с.
15. Тронский, И. М. История античной литературы – М. : Высш. шк., 1988. – 464 с.
16. Философия природы в античности и в средние века / РАН ; Ин-т философии. – М. : ИФРАН, 1998. – 275 с.

17. Філософський енциклопедичний словник / гол. ред. В. І. Шинкарук ; НАН України. Ін-т філософії ім. Г. Сковороди. – К. : Абрис, 2002. – 742 с.
18. Чаньшиев, А. Н. Аристотель – 2-е изд., доп. – М. : Мысль, 1987. – 221 с.
19. Чаньшиев, А. Н. Курс лекций по древней и средневековой философии. – М. : Высшая школа, 1991. – 512 с.
20. Шмутцер, Э. Галилео Галилей / В. Шютц. – М. : Мир, 1987. – 140 с.